

Oud en ellendig

Armen- en ouderenzorg in achttiende-eeuws Hilversum

GERRIT SCHUTTE

De ouderdom komt met gebreken. Vroeger zelfs meer dan nu. Vóór de twintigste eeuw waren de woon- en werkomstandigheden voor veel mensen primitief: kleine huizen zonder stromend water en riolering, en dompige werkplaatsen, donker en stoffig. De voeding was eenzijdig en in de wintertijd soms gewoon te weinig, de hygiëne was gering en de medische zorg beperkt en vaak machteloos. Wie in de achttiende eeuw vijftig was, was oud: hij of zij was niet zelden 'gebroken' of 'afgewerkt', ziekelijk of niet in staat tot de zware fysieke arbeid die veel bedrijvigheid toen eiste.

De ouderdom kwam voor velen ook met materieel gebrek. De meeste mensen leefden zuinig, want iedereen wist te moeten zorgen voor de oude dag. Maar wie zijn leven lang met hard werken maar net sober en fatsoenlijk had kunnen leven, had maar weinig opzij kunnen zetten. Te gering bezit en inkomen betekenden (te) weinig kleding, brandstoffen en voeding. Ziekte, ongeluk en tegenspoed of ouderdom kon een mens zomaar aan de bedelstaf brengen.

Wie keek in de achttiende eeuw om naar de zorgbehoefte armen en ouderen?

Het zal duidelijk zijn dat er in een tijd zonder volksverzekeringen en zonder verplichte deelname aan een wettelijk ingericht zorgverzekeringsstelsel veel mensen waren die zorg nodig hadden: armen, ouderen, invaliden, langdurig zieken en anderen. Iedereen kon oud en hulpbehoevend worden of kon behoren tot de slachtoffers van rampen en ongelukken. Heel veel Hilversummers behoorden door de grote brand van 1766 tot die laatste categorie; een groot deel van het dorp brandde toen af. Rijk en arm werd getroffen, veel mensen verloren alles: hun huis, goederen, bedrijfspand en voorraden, hun gereedschappen en oude kous met spaargeld.

Voor zo'n uitzonderlijke ramp werden bijzondere maatregelen getroffen. Particulieren stelden direct hulpgoederen beschikbaar. Plaatselijke en provinciale overheden stonden een huis aan huiscollecte toe, met behulp waarvan alle slachtoffers financiële hulp kregen (tot de hoogte van één derde van de geleden schade). De gedupeerde Hilversummers kregen ook belastingverlichting: ten behoeve van de herbouw van hun huizen en werkplaatsen hoefden zij geen omzetbelasting te betalen over bouwmaterialen en een aantal jaren geen wat wij ozb-belasting zouden noemen.¹

Maar dit was een uitzonderlijk geval. Hoofdwet was, dat alle mensen in eerste

In de achttiende en negentiende eeuw waren pensioenvoorzieningen onbekend. Men werkte – vaak vanaf zeer jonge leeftijd – tot het niet langer ging. Pas dan kwam de (kerkelijke) bedeling in beeld, waarvoor armoede, en niet ouderdom reden tot steun was. (coll. MH)

instantie verantwoordelijk waren voor hun eigen situatie. Ook als die het gevolg was van ziekte en tegenspoed. Die behoren, evenals de ouderdom, tot het leven en niemand kan daaraan zorgeloos voorbij gaan. Sommige beroepsgroepen (gilden) kenden een ziekenbus. De leden betaalden premie en kregen bij ziekte of invaliditeit steun, en bij overlijden ontving de familie een eenmalige uitkering. Leden van het Hilversumse *streepweversgilt* betaalde in 1743 een premie van een stuiver per week. Volgens het reglement uit dat jaar moesten deelnemers onder de 50 jaar oud en gezond zijn, en uitkeringen werden pas verleend nadat men drie maanden lid èn gezond was. De bus betaalde trouwens ook niet uit aan slachtoffers van sportongelukken (*soo iemand door kaatsen, kolven of dronkenschap of eenig andere versuym het een of ander ongeluk krijgt die sal geen gelt uyt het gilt trekken*).² Een lid dat siek te bed leggende ofte tussen het bedde en het veur [vuur] gaande [aan huis gebonden dus, zonder te kunnen werken] kreeg gedurende hooguit een half jaar een uitkering van twee of anderhalve gulden per week. De bus betaalde

ook voor een nette begrafenis van de leden – de kist, een half vat bier, de huur van het rouwlaken – tot maximaal 20 gulden. Veertig jaar later waren de bepalingen strenger geworden. Het reglement van de *Roomsche Weevers Bus* uit 1780 vroeg een entreegeld van 12 stuivers, en ook twee jaar arbeidservaring. De normale uitkering aan zieken was toen gedaald tot een daalder per week.³

Maar voor lang niet iedereen was er een dergelijke ziekenbus. Die beschermde trouwens ook niet tegen werkloosheid of ouderdom en ondersteunde geen gezinnen die geen kostwinner (meer) hadden. Dan restte gewoonlijk alleen nog de armenzorg. We weten zijn precieze achtergronden niet, maar in 1768 nam timmerman Klaas Dorland afscheid van vrouw en drie kinderen om, *weegens tegenspoeden* gedwongen, zijn geluk te gaan zoeken in de Oost. Jaantje Mets en de kinderen zagen hem nooit meer terug en werden afhankelijk van de Hilversumse armenzorginstanties.⁴

Zorg inkopen

Men moest dus sparen voor de kwade dag, voorzorgsmaatregelen nemen. Mensen met enig bezit of inkomen konden die ook nemen. Zij kochten een huis en duurzame goederen en vulden een spaarpot. Voelden zij hun krachten verminderen, dan konden zij hulp zoeken en betalen. De ambachtsman, boer of handelaar nam personeel in dienst: een zoon of dochter, een kleinkind, een verwant, een familielid, een bekende. Om het bedrijf draaiend te houden, met de belofte het te zijner tijd te laten erven of over te nemen. Meisjes werden in huis genomen in

ruil voor onderdak, voeding, kleding en opvoeding. Alleenstaanden zochten zich een kosthuis, bij een familielid, een bekende, een voormalig personeelslid. Zij betaalden kostgeld en huur en lieten aan hun verzorgers hun erfenis na. Zo kochten zij zich verzorging, misschien zelfs gezelligheid. Zo iemand was Sebastiaan de Bruyn; hij stond alleen op de wereld, op een paar zusters in Amsterdam en Utrecht na. In 1770 maakte hij zijn testament. Hij was bemiddeld en vermaakte zijn erfenis, op wat kleinigheden na, aan die zusters, aan zijn kostbaas en diens vrouw.⁵

Anderen redden zich zo lang mogelijk en zo goed of kwaad als het ging, en kregen wat men thans mantelzorg noemt van familie of bureu. Per testament werden die bedankt – met een stuk huisraad, wat beddengoed, kleren of sieraden.

Armbesturen

Maar soms was er geen geld en ook geen familie, of geen bureu die in staat waren om te helpen. Dan werd men afhankelijk van steun van kerk of overheid. God dienen en uw naaste liefhebben is de kern van het christelijk leven: armenzorg (diaconie) is vanouds *core business* van de kerk. Sinds de zestiende eeuw vervulde de overheid ook een duidelijke rol in de armenzorg. In het achttiende-eeuwse Hilversum betekende dat, dat er vier armbesturen waren: de publieke Gereformeerde Potarmmeesters, de diaconie van de Gereformeerde kerk, de armbezoekers van de Rooms-katholieke en die van de Oud-katholieke parochie. De drie laatstgenoemde instanties waren kerkelijk instellingen en verzorgden alleen de eigen behoeftige gemeenteleden. Hun inkomsten kregen zij uit vrijwillige giften, legaten, collectes tijdens de kerkdiensten en uit de opbrengst van beleggingen (obligaties, huizen en grond).

De Potarmmeesters zamelden ieder kwartaal het armengeld in door een 'collecte' langs de huizen te laten houden. Dat was echter meer een soort belastingheffing dan een collecte van vrijwillige giften; de Hilversummers waren ingedeeld in welstandsklassen en zij moesten naar verhouding van hun bezit bijdragen (de *quotisatie*). Jaarlijks werd geschat hoeveel het armengeld moest opleveren en op grond daarvan werd van de mensen een bijdrage (*quotum*) gevraagd. Omstreeks 1775 bracht het zo'n 1400 tot 1500 gulden per jaar op.⁶ Vanaf 1727 werd de opbrengst verdeeld onder de armen van de drie kerkelijke gezindten: de helft voor de Gereformeerde gemeente, de andere helft voor de beide (Rooms en Oud-)katholieke parochies.⁷

Potarmmeesters werden aangesteld door het dorpsbestuur; zij vervulden een publieke functie: de verzorging van de algemene (gereformeerde/protestantse) armen. Hun inkomsten bestonden, naast het armengeld, uit opcenten en accijnzen, door lokale en provinciale overheden vastgesteld. Bijvoorbeeld tien penningen op iedere ton knollen en twee op iedere ton turf die in de haven aan

In het boekjaar 1 februari 1774 tot 31 januari 1775 noteerden de Potarmmeesters Rijk Vlaanderen en Gerrit Nagel op een totaal aan inkomsten van 2241 guldens, 2 stuivers en 4 penningen onder andere:⁸

quotisatie (armengeld)	715:7:2
opcent onroerend goed	247:6:14
haven- en bussen geld	149:3:12
bijengeld	114:15:–
van de schout boetegeld	60:15:–
luigeld	81:6:–
marktgeld en vee	3:15:–

de Vaart het dorp binnengebracht werd. En vier penningen per stuks vee of per kar groenten die op de Hilversumse markt verhandeld werd. De dorpsregering bestemde ook sommige boetes en belastingen voor de armen, plus een deel van de opbrengst van het bijengeld en van de lindebomen langs de publieke wegen (prima brandhout!), terwijl er ook armbussen in kroegen en herbergen stonden. Ook op de verkoop van onroerend goed lag een opcent ten behoeve van de armen, evenals de opbrengst van het luigeld als iemand onder klokgelui werd begraven.

Vergoedingen

De bijstand die de armen verleend werd, varieerde omdat de vraag variabel was. Soms kon men de huur niet betalen, of was er geen geld om de versleten kleding of klompen te vervangen. Of geen geld om bij koude en duurte voldoende turf of brood te kopen. Of er was oppas nodig bij oude zieken. De verleende bijstand bestond voornamelijk uit noodzakelijke zaken als huur, verwarming, kleding, voeding. Wij geven hier wat gegevens en cijfers over de bijstand, die de Potarmmeesters verleenden; de bedeling van de drie andere armeninstellingen was hooguit kwantitatief anders, alle vier kenden een zelfde beleid en praktijk.

De uitgavenlijst van Potarmmeesters over het jaar 1774/75 geeft een eerste kennismaking met het soort van bijstand die verleend werd. Zij kochten meer dan 60 mud rogge en lieten bakker Egbert Spijker daarvan roggebrood bakken en uitdelen (f430:12:–). Zij betaalden winkeliersrekeningen van de bedeeden tot een totaal van f553:3:12, gaven elf mensen huursubsidies (f172:5:–) en onderhielden een negental bestedingen (f217:16:8). Potarmmeesters betaalden immers het onderhoud van mensen (kinderen, oude mensen, gehandicapten) die bij iemand 'bested' waren. Een deel van deze uitgavenpost bestond uit 'waak- of slaapgeld': vergoedingen aan mensen die arme zieken en ouderen hadden verzorgd of bij hen hadden opgepast (f48:5:–). De post diversen (f153:8:4) was inderdaad divers: f1:3:– voor een doodskleed voor Hendrik Verhaar, f6:15:– aan de chirurgijn voor een breukband voor Jan Engel en inbrengen zijner breuk en f10:5:8 betaald aan [schoenmaker] Hermannus Holdorp voor geleverde schoenen en clompen. Het totaal van de uitgaven van Potarmmeesters in 1774/75 beliep f1827:5:8. Het totale aantal mensen dat erdoor geholpen werd, is onbekend, maar het moeten er meer geweest zijn dan het hierboven aangeduide twintigtal.

Verdeling van de gelden

In de Republiek der Verenigde Nederlanden was de Gereformeerde kerk de publieke kerk; andere gezindten werden gedoogd. Vandaar dat de publieke Potarmmeesters alleen zorgden voor mensen die de [publieke, gereformeerde] religie zijn toegedaan. Het onderscheid met de Gereformeerde diaconie was formeel

duidelijk. Men maakte toentertijd namelijk onderscheid tussen twee soorten gereformeerden: lidmaten, oftewel volwassenen die geloofsbelijdenis hadden gedaan en daardoor lidmaat in volle rechten – en plichten! – van de Gereformeerde kerk waren, en (volwassen) mensen die wel tot de gereformeerden gerekend werden, maar geen lidmaten waren. Lidmaten (en hun niet-volwassen kinderen) werden zo nodig door de Gereformeerde diaconie gesteund, de anderen door de Potarmmeesters. Ook passanten en vreemdelingen vielen onder de Potarmmeesters en ook het weeshuis (dat niet alleen weeskinderen herbergde, maar ook gehandicapten en oude mensen, en in principe ook open stond voor niet-gereformeerden).

Aan passanten gaf men liefst zo min mogelijk – acht stuivers in 1774/75; publiek geld moet zuinig beheerd worden en was eigenlijk niet bestemd voor mensen van buiten. Vandaar ook dat nieuwe dorpsbewoners pas na zes jaren golden als inwoner en dan pas recht op steun hadden. Wie verhuisde deed er dus verstandig aan, een attestatie uit zijn plaats van vertrek mee te nemen waarin het bestuur van die vorige woonplaats zich gedurende die zes jaren garant stelde voor eventuele steunverlening. Vandaar posten in het jaarverslag van de Hilversumse Potarmmeesters als: *ontvangen van diaconen van Cortenhoef wegens bedeeeling aan Catje van Gog en van armmeesteren van Eemnes voor bedeeeling aan Marritje Boos en zoon.*

De scheiding tussen publiek en bijzonder terrein wordt ook goed in de gaten gehouden in de verlening van bijstand. Indien Potarmmeesters steun verleenden aan een armlastig gezin, waarvan de ene ouder gereformeerd en de andere katholiek was, kreeg het katholieke armbestuur een rekening voor de helft van de verleende steun. Maar hetzelfde gebeurde met ondersteunde 'gereformeerde' gezinnen waarvan de ene ouder Gereformeerd lidmaat was en de andere niet: Potarmmeesters stuurden een rekening voor 't aandeel onzer diaconij in de bedeling der tweeledige Huysgezinnen.

Het weeshuis van Hovy

Oorlog en slechte economische conjunctuur deden het aantal mensen stijgen dat een beroep op Potarmmeesters deed. Zoals bijvoorbeeld tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-84), toen de Potarmmeesters zo'n 10 tot 20 weeskinderen, en 30 tot 40 huisgezinnen jaarlijks moesten ondersteunen. In 1774/75 hadden zij nog een overschot van ruim f 400 kunnen toevoegen aan het kapitaal, maar in deze jaren was dat niet mogelijk. Ook vergroting van de inkomsten was niet wel mogelijk: men kon immers juist de ondernemers en handelaren, die leden onder de economische baisse, niet om meer armengeld vragen. In 1781 en 1782 waren inkomsten en uitgaven vrijwel gelijk, in 1783 overtroffen de uitgaven de inkomsten van 2190 met meer dan f 467, en dat terwijl het uitgavniveau gelijk stond aan de voorgaande jaren.⁹

Het ging dus niet goed met de publieke armenzorg in Hilversum in die jaren, ook niet nadat in 1784 de vrede met Engeland getekend was en de Hilversumse textielnijverheid kortstondig kon opleven.

Een bejaarde spoeler rond 1800. Als door de toenemende leeftijd de krachten afnamen, verviel de oudere arbeider vaak tot eenvoudiger werk, zoals spoelen en spinnen. Zo kon toch nog in een – zij het karig – inkomen worden voorzien. (col. MH)

Daarom werd met beide handen een particulier initiatief verwelkomd. In 1786 stelde Hendrik Hovy, een rijke en menslievende Amsterdams koopman, eigenaar van Spanderswoud, een woning aan de Groest beschikbaar als weeshuis voor de Hilversumse gemeenschap. De potarmmeesters aanvaardden dat geschenk dankbaar en sloten in 1787 een contract met de door Hovy aangestelde regenten van dat nieuwe weeshuis.¹⁰ Volgens dat contract zouden Potarmmeesters zowel weeskinderen als *bejaarde personen* er kunnen besteden, tegen een tarief dat uiteenliep van 1 gulden per week voor kinderen onder de acht jaar tot 4 stuivers per week voor jongeren op 16- of 17-jarige leeftijd. Een

gulden voor kinderen onder de acht – vanaf die leeftijd konden zij zelf iets gaan verdienen, als leerling bij een ambachtsbaas, boer of in de textiel. Het tarief voor ouderen was 15 stuivers per week. Gelijk aan de steun, die de weversbus aan zijn leden bij ziekte en ongeval verleende.

Eén tot anderhalve gulden: dat waren de minimale kosten per week van *kost, drank, Havenis en inwooninge* voor zorgbehoevende Hilversummers anno 1787. Plus een eerlijke begrafenis *op de minst kostbaarste wijze*. Het leven in het achttiende-eeuwse Hilversum was voor velen arm en sober. In 1810 was zelfs meer dan tien procent van de bevolking afhankelijk van de armenzorg en verbleven er 65 personen in de beide weeshuizen ter plaatse (naast het Nieuwe Weeshuis stond er ook een Rooms-katholiek Weeshuis).¹¹

Wie in het oude Hilversum oud of ellendig was: hij werd verzorgd – maar ‘op de minst kostbaarste wijze’.

Noten

- 1 Gedenkboek Hilversum 1924.
- 2 Streekarchief Hilversum, Collectie Perk.
- 3 Streekarchief Hilversum, Collectie Perk.
- 4 Streekarchief Hilversum, Notariaat 1919, 27.1.1768 en 23.1.1770.
- 5 Streekarchief Hilversum, Notariaat 1919, 19.5.1770.
- 6 Streekarchief Hilversum, Archief NHK, no 1 Rekeningen Geref. Potarmmeesteren 1774-1776.
- 7 Vergelijk G.J. Schutte, ‘Tolerantie op dorpsniveau. Geloofsverhoudingen in achttiende-eeuws Hilversum’, *Eigen Perk* 21 (september 2001) 100-112.
- 8 Streekarchief Hilversum, Archief NHK, no. 1 Rekening Geref. Potarmmeesteren 1774/75.
- 9 Streekarchief Hilversum, Archief NHK, no. 1 Rekeningen Geref. Potarmmeesteren.
- 10 Streekarchief Hilversum, Losse stukken NHK, dossier IVc Contract Regenten Weeshuis en Potarmmeesteren, 1787; ook Oud-Archief Hilversum 149.
- 11 Streekarchief Hilversum, Oud-Archief Hilversum 152, Opgave armwezen 1810.